

Телеуев Г.Б.,
Нұрмуханқызы Д.
**Энергетикалық қауіпсіздікті
құқықтық реттеудің кейбір
қырлары**

Қазіргі уақытта жаһандану дәуірінде өзекті мәселелердің бірі болып энергетикалық қауіпсіздік табылады. Бұл мәселе тек экономист және саясаткер ғалымдарды қызықтырып қоймай, сонымен қатар заңгер ғалымдар үшін де қызығушылық танытуда. Энергетикалық қауіпсіздік ұғымын анықтау бүгінгі таңда даулы мәселелердің бірі болып келеді. Автор заң ғылымы тұрғысынан энергетиканы пайдалану үрдісінде туындайтын қатынастарды зерттей отырып, энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде басшылыққа алынуы тиіс қағидаларға сілтеме жасайды. Ұсынылып отырған зерттеудің мақсаты энергетикалық қауіпсіздікті заң ғылымы тұрғысынан қарастыру. Автор энергетикалық қауіпсіздіктің ережелерін қарастыра отырып, энергетикалық қауіпсіздік пен экологиялық қауіпсіздіктің өзара байланысын анықтайды. Зерттеудің қорытындысында энергетикалық қауіпсіздіктің құқықтық белгілері анықталып, Қазақстан Республикасы энергетикалық заңнамасының жағдайына талдау жасалынады.

Түйін сөздер: энергетика, жаһандану, энергетикалық ресурстар, экологиялық қауіпсіздік, энергетикалық құқық.

Teleuev G.B.,
Nurmuhankzy D.
**Some problems of legal
regulation of energy security**

In today's world of globalization the most important issues are about energy security. This problem is of interest not only economists and political scientists it also plays significant role among lawyers. The definition of energy security today is a moot point. The author, from the perspective of legal science examines the legal relations in the process of folding and the use of energy in the points praovye principles that should guide the provision of energy security. The goal of the proposed research is the consideration of energy security within the framework of legal science. Author affecting the theoretical principles of energy security is energy security relationship with ecological safety. In conclusion, the legal attributes defined energy security and examines the state of energy legislation in the Republic of Kazakhstan.

Key words: energy, globalization, energy resources, environmental safety, energy law.

Телеуев Г.Б.,
Нұрмуханқызы Д.
**Некоторые проблемы
правового регулирования
энергетической безопасности**

В современном мире в процессе глобализации наиболее актуальным выступают вопросы энергетической безопасности государства. Данная проблема вызывает интересы не только у ученых-экономистов и политологов но и ученых-юристов. Определение энергетической безопасности на сегодняшний день является спорным вопросом. Автор с позиции юридической науки изучает правовые отношения, складывающиеся в процессе использования энергетики, и в работе указывает правовые принципы, которые должны руководствоваться при обеспечении энергетической безопасности. Целью предложенного исследования является рассмотрение энергетической безопасности в рамках юридической наукой. Автор, затрагивая теоретические положения энергетической безопасности, находит связь энергетической безопасности с экологической безопасностью. В заключении определяются правовые признаки энергетической безопасности и анализируется состояние энергетического законодательства в РК.

Ключевые слова: энергетика, глобализация, энергетические ресурсы, экологическая безопасность, энергетическое право.

ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Кіріспе

Қазіргі уақытта дамыған мемлекеттердің барлығының алдындағы өзекті мәселелердің бірі энергетикалық қауіпсіздік мәселесі. Энергетикалық қауіпсіздік болмайынша, ол мемлекетте тұрақты даму да энергетиканы тұтыну да бола алмайды. Ал ол өз кезегінде мемлекеттің халықаралық нарықтың дербес субъектісі ретінде танылуының бірден бір алғы шарты. Аталған мәселе 2006 ж. Ресей Федерациясы Санкт-Петербург қаласында өткен (G8) «Сегіздік тобының (группа восьми)» мәжілісінің негізгі мәселесі болды. Қазақстан Республикасында энергетикалық қауіпсіздік мәселесі көптеген тұжырымдамалық құжаттарда көрініс тапқан, соның ішінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында ХХІ ғасырдың жаһандық он сын-қатерінің бірі ретінде жаһандық энергетикалық қауіпсіздікті белгіледі. Бұл өз кезегінде энергетикалық қауіпсіздік ролінің қоғам өмірінде күн санап артып келе жатқанын білдіреді [1].

Бүгінгі таңда энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету экологиялық қауіпсіздікпен де тікелей байланысты болып отыр. Энергия адамның күнделікті өмірінде үлкен орынға ие және өмір сүру деңгейінің маңызды көрсеткіші болып табылады, аталған қуат көзіне қажеттілік жыл санап артып келеді.

Көріп отырғанымыздай, энергетикалық қауіпсіздік мәселесі тек экономика үшін зерттелетін сала емес, ол мемлекеттің маңызды қатынастары болғандықтан құқықтық тұрғыдан да ықпал ету өте маңызды.

Энергетикалық қауіпсіздіктің құқықтық қырларын қарастыру үшін, біздің пікірімізше, энергетикалық қауіпсіздік ұғымының терминологиясын, энергетикалық қауіпсіздіктің әлеуметтік орнын, энергетикалық заңнама жүйесін, энергетикалық құқықтық қатынастар ерекшеліктерін анықтап алуымыз керек.

Біздің пікірімізше, ол дұрыс, себебі жаһандану үрдісі дамыған бүгінгі таңда адамзат энергетикаға толықтай тәуелді болып келеді. Сол себептен де, энергетикалық қауіпсіздік мәселелері – бүгінгі таңдағы ең ауқымды әрі маңыздылығы өте

жоғары, кезек күттірмейтін жаһандық күрделі проблемаға айналып отыр.

Осы орайда, энергетикалық қауіпсіздік пен экологиялық қауіпсіздік ұғымдары бір-бірімен тығыз байланыста екенін атап өткен жөн. Себебі, тиімді экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етпейінше, энергетикалық қауіпсіздік туралы айту қиынға түседі. XXI ғасырдағы жаһандық тұрақты дамудың энергоэкологиялық стратегиясы» атты монографияның алғашқы тарауында бүгінгі таңда әлемде қалыптасып отырған жағдайға жан-жақты талдау жасалады [2].

Энергетикалық қауіпсіздік қоғамның өзекті мәселелерінің бірі болғанымен де осы ұғымның анықтамасына тоқталған жөн. Әлбетте, ең алдымен қауіпсіздік ұғымының мәнін ашып алайық.

Уикипедия – ашық энциклопедиясынан алынған мәліметке жүгінсек: Қауіпсіздік – жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерінің ішкі және сыртқы қатерден қорғалуы [3].

Қауіпсіздік ұғымын бірнеше мағынада талқылауға болады. Біріншіден, қауіпсіздік дегеніміз қандай да бір сала субъектілерінің төнуі мүмкін қауіп-қатердің болмауы деп түсіндіріледі. Қазақстандық заңнама бойынша, халықаралық нормативтік құқықтық актілерде, ғылыми әдебиеттерде қауіпсіздік термині өзінің объектісімен тығыз байланыста жиі қолданылады. Ал қауіпсіздік түсінігіне Қазақстан Республикасының заңнамалық тұрғысынан белгілі бір жағдай немесе жай күй ретінде түсіндіріледі. Оған дәлел ретінде Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы №527-VI заңында берілген анықтамаға көңіл аударуға болады: экологиялық қауіпсіздік – қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсерлер салдарынан туындайтын қауіп-қатерлерден адамның және азаматтың өмірлік маңызы бар мүдделері мен құқықтарының, қоғам мен мемлекеттің қорғалуының жай-күйі болып табылады [4].

Біздің пікірімізше, осы тұрғыдан алғанда қауіпсіздікті, соның ішінде энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету – өзіндік механизмі бар, соның ішінде ең алдымен құқықтық механизмдер арқылы жүзеге асатын мемлекеттің әлеуметтік ұйымдастырушы субъект ретінде өз алдына қойған маңызды міндеттерінің бірі.

Ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретінде экологиялық қауіпсіздік тұрақты дамудың міндетті шарты болып табылады және табиғи жүйелерді сақтаудың және қоршаған ортаның тиісті сапасын қолдаудың негізі болады.

Қазіргі уақытқа дейін «қауіпсіздік» түсінігіне толық анықтама берілмеген. Ғылыми басылымдарында түрлі терминдер қолданылады, олар: «қауіпсіздік», «ұлттық қауіпсіздік», «мемлекеттік қауіпсіздік», «халықаралық қауіпсіздік», «ғаламдық қауіпсіздік».

В. Робердің сөздігі бойынша, қауіпсіздік білдіреді: «адам өз жанын жайлы және өзін басқа бір қауіп-қатерден қорғалған болып сезінеді». Осы түсінікте «қауіпсіздік» анықтамасы XII ғасырдан бастап қолданылды [5].

Бүгінгі таңда ғылыми әдебиеттерде «энергетикалық қауіпсіздік» ұғымын анықтауда бірыңғай пікір жоқ. Ал энергетикалық қауіпсіздік ұғымы көріп отырғанымыздай, әр түрлі салада нәтижелі қолданылып келеді: энергетика, экономика, саясат. Энергетикалық қауіпсіздік ұғымында сын түрлі мағына болуы мүмкін: жергілікті энергетикалық жүйенің тиімді жұмыс жасауын қамтамасыз ету немесе аумақтың энергетикалық балансын қолдаудан энергетикалық қауіпсіздік ұғымын кең мағынада, яғни ұлттық немесе халықаралық аспектіде түсіндірілуі мүмкін [6].

«Энергетикалық қауіпсіздік» ұғымының нақты анықтамасы жоқ. Халықаралық энергетикалық агенттіктің анықтамасы бойынша «төтенше жағдайлар, терроризм, инфрақұрылымды жеткілікті инвестицияланбау кезінде тұтынушыны үздіксіз энергиямен қамтамасыз етуге бағытталған кешенді тұжырымдар» [7]. Ал дүниежүзілік энергетикалық кеңес энергетикалық қауіпсіздікті «нақты экономикалық жағдайда қажет көлемде және сапада энергетикамен қамтамасыз ету» деп анықтама беріледі. Халықаралық энергетикалық агенттіктің 1985 жылғы жарияланған «Технология саласындағы энергетикалық саясатында» энергетикалық қауіпсіздік қолайлы бағаға тиімді энергетика жеткізу деп анықтама берілді [8].

Батыс әдебиеттерінде энергетикалық қауіпсіздікті сыртқы энергетикалық тәуелділікпен байланыстырып қарастыра келе, энергетиканың мемлекеттің ішкі және сыртқы нарығында жеткіліктігі деп анықтама беріледі.

М.С. Лизикова энергетикалық қауіпсіздік ұғымын талдай келе, аталған терминнің екі түрлі нұсқасын ұсынады. Бірінші жағдайда, энергетикалық қауіпсіздік азаматтардың, қоғамның, мемлекеттің және экономиканың энергия тасымалдаушылар арқылы қамтамасыз етудің дефициті және үздіксіз энергиямен қамтамасыз ету қауіптілігінен қорғану жағдайы деп түсіндіреді. Энергетикалық қауіпсіздік терминінің екін-

ші нұсқасы ұлттық қауіпсіздіктің энергетикалық нұсқасы деп түсінілуі қажет деген ұсыныс келтіреді [9].

Қазақстандық энергетикалық қауіпсіздік ұғымына тоқталатын болсақ, Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың субъектісі ретінде энергетикалық қауіпсіздік ұғымына ұқыптылықпен қарау керек, себебі:

– Қазақстан Республикасы едәуір көлемде энергиялық ресурстар қорына ие және энерго-ресурстардың жоғарғы бағада экспортталуына мүдделі;

– Стратегиялық тұрғыдан ойлай келе, энергиялық ресурстардың саркылуының нәтижесінде энергетикалық қауіптілік туындауы мүмкін, осы жерде энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету арқылы алдын алуға болады;

– Энергетикалық қауіпсіздік ұғымына құқықтық тұрғыдан талдау жасалынуы тиіс.

Энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін жасалынып жатқан әрекеттердің барлығы ең алдымен экологиялық талаптардың шеңберінде жүргізілуі тиіс. Табиғи ресурстарды жер қойнауынан өндіруден бастап, оларды саудалауға дейінгі қатынастардың барлығы құқықтық актілермен реттелінеді. Табиғи ресурстарды энергетикалық қауіпсіздік үшін пайдалануда ең басты назар экологиялық қауіпсіздікті сақтауға аударылуы тиіс. Белгілі қазақстандық ғалым Н.Б. Мұхитдиновтың, «қағидалар құқық нормаларында әрқилы бекітіледі, олардың кейбірі сәйкесінше берілген нормалардан айқын көрінсе, кейбірі құқықтың белгілі бір саласының не институтының нормаларын талдау арқылы көрінеді [10]. Бірақ олардың барлығы заң шығарушының қоғамдағы экономикалық және саяси заңдылықтарды ескере отырып анықталады», дейді. Сондықтан экологиялық құқықтың қағидалары энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде негіз болуы тиіс. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде экологиялық заңнаманың төмендегідей қағидалары бекітілген: Қазақстанның тұрақты дамуын қамтамасыз ету; экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, экологиялық қатынастарды реттеудегі экожүйелі көзқарас; қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару; қоршаған ортаны ластаудың және оған кез келген басқа түрде залал келтіруді болдырмау жөнінде алдын алу шараларының міндеттілігі; Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылықтан бұлтартпау; қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеу міндеттілігі;

қоршаған ортаға әсер етудің ақылы болу және оған рұқсат алу тәртібі; табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету кезінде неғұрлым экологиялық таза және ресурс үнемдеуші технологияларды қолдану; қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің өзара әрекеттестігі, үйлесімділігі мен жариялылығы; табиғат пайдаланушыларды қоршаған ортаны ластауды болдырмауға, азайтуға және оны жоюға, қалдықтарды кемітуге ынталандыру; экологиялық ақпараттың қолжетімділігі; табиғи, пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету кезінде ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету; Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының халықаралық құқық принциптерімен және нормаларымен үйлесуі; жоспарланып отырған шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық қауіпсіздігі презумпциясы және оны жүзеге асыру туралы шешімдер қабылдаған кезде қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына әсерін бағалау міндеттілігі болып табылады. Бұл қағидалардың кейбірі экологиялық заңнамаға тән қағида емес, бірақ олар табиғатты пайдалануда, еліміздің экономикалық әлеуетін арттыруда маңызды рөл атқарады. Мысалы Қазақстан Республикасының тұрақты дамуы қағидасы. Бұл қағида біз қарастырып отырған энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің дінгегі екендігі даусыз. Өз кезегінде «әр мемлекет қоршаған ортаның ұлттық жүйесіне қатысты, өзіне қажетті саясат жүргізу кезінде заманауи халықаралық құқықтың жалпы мойындаған принциптері мен нормаларын сақтауға міндетті».

Ойымызды тұжырымдар болсақ, тұрақты дамуға қол жеткізіп және баршамызды жарқын болашақпен қамтамасыз ету үшін энергетикалық қауіпсіздікті барлығымыз тең жауапкершілікпен жүзеге асыруымыз қажет.

Аталғандармен қоса, ресейлік заңгер ғалым О.А. Городовтың пікірінше кез келген мемлекетте энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бірқатар факторларға байланысты және ол мемлекеттің энергетикалық саясатының жүргізілуінің жемісі болады. Мемлекетте энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету ресурстық, экологиялық және технологиялық жеткіліктілікпен анықталады. Ресурстық жеткіліктілік ұлттық экономика мен халықты қолжетімді энергетикалық ресурстармен қамтамасыз етудің физикалық мүмкіндігі болса, экономикалық жеткіліктілік қолжетімді және тиімді бағамен қамтамасыз етілуді білдіреді, ал экологиялық және технологиялық жеткіліктілік энергетикалық ресурстарды

алу, өндіру тұтыну кезінде экологиялық технологияларға және энергетикалық объектілерге зиянын тигізбей энергиямен қамтамасыз етуді білдіреді [11]. Сонымен қатар, мемлекетте энергетикалық саясат жүргізіле отырып, энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін бірқатар негізгі қағидаларды ұстану керек:

1. Мемлекеттің ұлттық экономикасы мен халқын күнделікті тиімді және қолжетімді бағамен энергетикамен қамтамасыз ете тұра резервтік энергия ресурстарын құру арқылы энергетикалық тапшылықтың алдын алу.

2. Халықаралық энергетика саласында шет мемлекеттермен ынтымақтастықты орната отырып осы саладағы мемлекеттің ішкі мүддесін басымдыққа қою.

3. Энергиялық сервистік қызметтерді құру.

4. Энергияны үнемдеу саласында кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыру.

5. Альтернативті энергияны қолдану саласын құқықтық реттеу [7].

Қорытынды

Аталғандарды қорытындылай келе, бүгінгі таңда энергетикалық қауіпсіздік мәселесіне нақты заңи анықтама берілмеген. Заңгер ғалымдардың осы ұғымды анықтаудағы дефинитивті ұсыныстары бір-біріне қайшы келеді. Дегенмен де энергетикалық қауіпсіздік мәселесі құқықтық категория ретінде қарастырылған

жөн. Себебі, ғалым заңгерлер энергетиканың өзін ғана емес, сол энергетиканы қолдану нәтижесінде пайда болатын құқықтық қатынастарды ғылыми тұрғыдан зерттеуі керек. Қазақстан Республикасының энергетикалық заңнамасы бір жүйеге келтірілуі тиіс. Аталған зерттеулердің негізінде, энергетикалық қауіпсіздік тек экономика, саясат немесе техникалық ғылымдарымен шектелмей, ол заң ғылымы тұрғысынан да зерттелуі тиіс және энергетикалық қауіпсіздік мәселесінің экологиялық құқықпен де тікелей байланысы бар екені де анықталды.

Ұсынылған зерттеулерге негізделі отырып, энергетикалық қауіпсіздіктің заңи анықтамасын анықтау үшін энергетикалық қауіпсіздік ұғымының келесі құқықтық тұрғыдан белгілерін қарастыруымызға болады.

Біріншіден, ол тиімді, қалыпты және экологиялық қауіпсіз энергиямен қамтамасыз ету; екіншіден, энергетикалық қауіпсіздіктің негізгі ресурстары болып жаңартылмайтын энергия көздері табылады; үшіншіден, энергетикалық қауіпсіздік – ол энергияның жеткіліктігі; төртіншіден, энергетикалық қауіпсіздік – ол энергетика объектілерінің табиғи апатқа ұшырауының алдын алу; бесіншіден, энергетикалық қауіпсіздік – адам және азаматтық қолайлы қоршаған ортаға құқықтарын жүзеге асыруға кедергі келтірмеуі тиіс; алтыншы – энергетикалық қауіпсіздік экологиялық таза энергияның жаңартылатын көздерін пайдалануға бағытталуы керек.

Әдебиеттер

- 1 «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы (Астана, 2012 жылғы 14 желтоқсанда). – «Параграф-2016» АЖ.
- 2 Назарбаев Н.А. Глобальная энергоэкологическая стратегия устойчивого развития в XXI веке. – М.: Экономика, 2011. – 194 с
- 3 Chen, J. Li, Y., Wang, W., Global classical solutions to the Cauchy problem of conservation laws with degenerate diffusion / Journal of differential equations / № 260, Volume 5 / 2016- p. 4657-4682
- 4 Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы №527-VI заңы – «Параграф-2016» АЖ.
- 5 Wang, Y.J, Yu, J.H.Enhancement of rolling energy conversion of a boat using an eccentric rotor revolving in a hula-hoop motion / Ocean Engineering № 116 – 2016. – p. 21-31
- 6 Егорова Р. Экологические последствия некомплексного использования углеводородных ресурсов. – Саясат. – 2002. – № 7. – С. 27.
- 7 Кожантаева У. Европейский козырь и каспийская головоломка // Деловая неделя. – 2006. – 28 июля.
- 8 Ерекешова Б. Предпринимательская деятельность в нефтегазовой промышленности. – Саясат. – 2006. – № 5. – С. 33.
- 9 Лизикова М.С. (Марина Сергеевна). Международные эколого-правовые аспекты ядерной безопасности и Энергетическая Хартия: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук; науч. рук. А.И. Иойрыш. – М., 2005. – 24 с.
- 10 Мухитдинов Н.М. Избранные труды в 10 томах / Н. Мухитдинов – Изд. 2-ое, доп. – Алматы: ТОО «Нурай Принт Сервис», 2013.

- 11 Городов О.А. Введение в энергетическое право: учебное пособие. – М.: Издательство «Проспект», 2014. – 241 с.
- 12 Нуртаева Г.Л. Энергетическое право: курс лекции. Издание Каспийского общественного университета. – Алматы, 2011. – 156 с.

References

- 1 «Kazakstan-2050» Strategijasy kalypaskan memlekettin zhana sajasi bagyty Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti – Elbasy N.Ә. Nazarbaevtyн Kazakstan halkyna Zholdauy (Astana, 2012 zhylygy 14 zheltoksanda). – «Paragraf-2016» AZh.
- 2 Nazarbaev N.A. Global'naja jenergojekologicheskaja strategija ustojchivogo razvitija v XXI veke. – М.: Jekonomika, 2011. – 194 s
- 3 Chen, J. Li, Y., Wang, W., Global classical solutions to the Cauchy problem of conservation laws with degenerate diffusion / Journal of differential equations / № 260, Volume 5 / 2016- p. 4657-4682
- 4 Kazakstan Respublikasynyn ulttyk kauipsizdigi turaly Kazakstan Respublikasynyn 2012 zhylygy 6 kantardagy №527-VI zany – «Paragraf-2016» AZh.
- 5 Wang, Y.J, Yu, J.H.Enhancement of rolling energy conversion of a boat using an eccentric rotor revolving in a hula-hoop motion / Ocean Engineering № 116 – 2016. – p. 21-31
- 6 Egorova R. Jekologicheskie posledstvija nekompleksnogo ispol'zovanija uglevodorodnyh resursov. – Sajasat. – 2002. – №7. – S. 27.
- 7 Kozhantaeva U. Evropejskij kozyr' i kaspijskaja golovolomka // Delovaja nedelja. – 2006. – 28 ijulja.
- 8 Erekesnova B. Predprinimatel'skaja dejatel'nost' v neftegazovoj promyshlennosti. – Sajasat. – 2006. – № 5. – S. 33.
- 9 Lizikova M.S. (Marina Sergeevna). Mezhdunarodnye jekologo-pravovye aspekty jadernoj bezopasnosti i Jenergeticheskaja Hartija: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata juridicheskikh nauk; nauch. ruk. A.I. Iojrysh. – М., 2005. – 24 s.
- 10 Muhitdinov N.M. Izbrannye trudy v 10 tomah / N. Muhitdinov – Izd. 2-oe, dop. – Алматы: TOO «Nuraj Print Servis», 2013.
- 11 Gorodov O.A. Vvedenie v jenergeticheskoe право: uchebnoe posobie. – М.: Izdatel'stvo «Prospekt», 2014. – 241 s.
- 12 Nurtaeva G.L. Jenergeticheskoe право: kurs lekcii. Izdanie Kaspijskogo obshhestvennogo universiteta. – Алматы, 2011. – 156 s.